

بازشناسی هویت مسجد پامناز تهران

محمد بلوری بناب

کارشناس ارشد مرمت بناها و بافت‌های تاریخی

mohamad_boluri@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۳/۱۱/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۱/۲۶

چکیده

گذر پامناز یکی از گذرهای اصلی محله عودلاجان بود که دروازه شمیران و بازارچه پامناز را به یکدیگر متصل می‌کرد. مسجد پامناز فعلی در ضلع غربی همین گذر - که امروزه به شکل خیابان درآمد - قرار دارد. این مسجد حدود پانزده متر با مناره فاصله دارد. مناره شاخص‌ترین اثر خیابان پامناز است و ۲۱ متر ارتفاع دارد. در خلال فرآیند ساماندهی بنایی متروکه با چند چشمه طاق متصل به منار - که منتسب به «حضرت خدیجه» بود - این پرسش مطرح شد که مسجد تاریخی پامناز تهران قدیم، کدام یک از این بناها می‌تواند باشد؟ علیرغم نقش مهم گذر پامناز در تهران قدیم، تا کنون این مسجد مورد بررسی و پژوهش قرار نگرفته است و حتی نقشه مستندی از بنای آن در دست نیست. مطالعات تاریخی انجام‌شده در باره این بنا اندک است و تاریخچه آن روشن نیست. تا آنجا که در برخی نوشته‌های اخیر، مسجد آغا بهرام و پامناز یک مسجد دانسته شده اند. هدف از این پژوهش در درجه نخست، بازشناسی هویت مسجد اصیل پامناز و در مرحله بعد، ثبت هویت بنای مذکور با مستندنگاری آن است. روش پژوهش، تاریخی - تفسیری است و مبتنی بر جمع‌آوری داده‌ها از منابع نوشتاری و تصویری دوران قاجار، برداشت میدانی، و ترسیم نقشه‌های هر دو مسجد. نتایج حاصله این چنین است: مسجد اصیل پامناز محله عودلاجان، مسجد متصل به منار و معروف به «مسجد پای منار» است. این مسجد در زمان سلسله قاجاریه به دست آقا سیدمحمدعلی نیاکی از ائمه جماعت تهران، بنیان نهاده شد. تاریخ ساخت دیگر مسجد پامناز دوره پهلوی است و می‌توان آن را مسجد پامناز جدید یا مسجد تقفی نامید. به نظر می‌رسد هر دو مسجد در میان مجموعه‌های از اراضی موقوفات میرزا صالح تهرانی قرار گرفته اند. همینطور مشخص شد که مسجدی با نام حضرت خدیجه (س) وجود ندارد و مطرح شدن این نام، عامل مخدوش‌کننده هویت تاریخی مسجد پامناز است. اجزای کالبدی مسجد اصیل پامناز متشکل از یک فضای بسته (شبستان) و یک فضای باز (صحن) بوده است. فضای بسته شامل چهار چشمه طاق متوالی است که همراه محراب و منار و آب‌انباری در شمال شبستان جای دارد. به نظر می‌رسد ورود به مسجد در گذشته از صحنی در غرب شبستان میسر بوده که به علل نامعلومی در آن دخل و تصرف شده است. تاریخ ساخت مناره به طور قطعی مشخص نیست؛ و نیاز به پژوهش بیشتری دارد. می‌توان زمان ساخت منار را زمان سلطنت فتحعلی‌شاه و زمان ساخت مسجد را حدود سال ۱۲۶۹ق (سلطنت ناصرالدین‌شاه)، تخمین زد.

واژه‌های کلیدی

مسجد پامناز، مسجد نیاکی، مسجد تقفی، موقوفات، عودلاجان تهران.

در تهران عهد ناصری، دروازه شمیران در مدخل خیابان پامنار قرار داشت. گذر پامنار از میان محله عودلاجان می‌گذشت و منار واقع در محله، نشانه شهری آن بود که اکنون نماد تاریخی محله است. این گزارش با مطرح ساختن مسجد پامنار تهران، در درجه اول تلاش دارد هویت اصیل تاریخی مسجد پامنار را بازشناسد و سپس مدارک برداشت و مستندنگاری بنای نامبرده را ارائه می‌دهد. لذا ساختار پژوهش از موضوع «شناخت» تشکیل شده است و شامل شناخت تاریخی و مستندنگاری نقشه‌های موجود مسجد است. گردآوری اطلاعات بر پایه تحقیقات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است. تحقیقات تاریخی این گزارش و برداشت و ترسیم نقشه‌های هر دو مسجد برای نخستین بار انجام شده است.

درباره پیشینه مسجد پامنار به عنوان شاخص‌ترین اثر خیابان پامنار و یکی از مساجد تهران قدیم، پژوهش چندانی صورت نپذیرفته است. اقدامات انجام‌شده در این موضوع منحصر به تدوین گزارش ثبتی منار در سال ۱۳۸۴ توسط سازمان میراث فرهنگی با عنوان «منار واقع در محله پامنار» است، که فاقد نقشه و هر گونه اطلاعات اساسی است. تحقیق دیگری که می‌توان از آن نام برد «کتاب مساجد دیرینه سال تهران» است که در سال ۱۳۸۸ زیر نظر آقای حسن حبیبی تألیف شده و بیشتر به توصیف مسجد پامنار معاصر پرداخته است. کتب دیگر فقط به ذکر نامی از مسجد بسنده کرده‌اند. این تحقیق در راستای گزارشی است که در سال ۱۳۹۱ تهیه شد.^۱ قابل توجه است که در هنگام مرمت مسجد در سال ۱۳۹۱ کتیبه سنگی نوسازی به خط شکسته نستعلیق با عنوان مسجد «حضرت خدیجه (س)» در ورودی نصب بود که به وسیله هیئت امنای مسجد مجاور (پامنار جدید) ساخته شده بود و آنها مصرانه بر روی این نام تأکید داشتند و حتی این کتیبه را تاریخی می‌دانستند. با توجه به اینکه هیچ نقشه‌ای از مسجد اصلی پامنار وجود نداشت، در گام اول نقشه‌های وضع موجود برداشت شد و در حین برداشت نقشه هر دو مسجد، کالبد اصل از غیر اصل شناسایی شد و در گام بعدی با بررسی اسناد، مطالعات کتابخانه‌ای، و تحلیل اطلاعات، اصالت مسجد پامنار تبیین شد.

۱. موقعیت محله و گذر پامنار

شهر تهران در زمان ناصرالدین‌شاه دارای پنج محله به نام‌های ارگ، عودلاجان، بازار، سنگلج، و چال میدان بود (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۸۶: ۴۴۳). محله عودلاجان نیز شامل بازار عودلاجان یا بازار کلیمی‌ها، محله کلیمی‌ها، محله پامنار، و... بود و تا خیابان چراغ برق و میدان توپخانه ادامه داشت (شهری، ۱۳۸۳: ۱۵). وجه تسمیه گذر پامنار، وجود مناره در این محله قدیمی است (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۶). از پای مناره تا بازار تهران بازارچه‌ای با تاق‌های ضریبی ساخته بودند. طبق دستور ناصرالدین‌شاه قاجار در انتهای بازارچه از کنار مناره مسجد پامنار

دو رج دیوار تا خیابان چراغ برق کشیدند (دو روششوار، ۱۳۷۸: ۱۰۳). در سال ۱۲۶۸ق، تهران دارای ۱۱۲ مسجد بوده است که ۳۴ باب آن در محله عودلاجان، ۳ باب در محله ارگ، ۲۹ باب در محله بازار، ۲۱ باب در محله سنگلج و ۲۰ باب در محله چال میدان قرار داشته است (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۶۸: ۳۸، ۵۵، ۱۳۱، ۱۸۷، ۲۶۱). این سال مصادف پنجمین سال حکومت ناصرالدین‌شاه در دارالخلافه طهران بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ج: ۲: ۱۰۷۲). به این ترتیب، بیش از یک چهارم از مساجد تهران در یکی از پنج محله تهران، یعنی عودلاجان قرار داشته است. (نقشه ۱)

۲. تهرانگ مسجد پامنار

مسجد موجود فاقد صحن^۲ است و پلانی مستطیلی و هندسه‌ای ساده دارد و از شبستانی با چهار چشمه طاق^۳ و پوششی از نوع کاربندی به وجود آمده است. مسجد محراب و منار دارد. مناره در سمت جنوب غربی مسجد بدان متصل است. همچنین مسجد اتاکی الحاقی در جنوب دارد. مساحت فعلی عرصه مسجد ۱۶۲ متر مربع است (نقشه ۱).

۲.۱. ورودی

در سمت شمال مسجد، یک ورودی بدون پیش‌فضا به عرض یک و نیم متر وجود دارد. سردر بر محور طولی مسجد قرار گرفته است. این سردر در دوره معاصر به دست استاد محمد یاقوتی و پدرش به طور کامل بازسازی^۴ شده است. احتمالاً مکان مدخل ورودی در طرح اصلی این چنین نبوده است و در مکان دیگری واقع بوده است (تصویر ۱).

۲.۲. شبستان

شبستان متشکل از چهار چشمه طاق است که هر یک از آنها تقریباً فضایی با ابعاد ۴ × ۲/۸۰ متر را با پوششی از نوع کاربندی در بر گرفته است. سطح شبستان حدود یک متر پایین‌تر از سطح گذر قرار دارد، که این اختلاف سطح با شش پله الحاقی رفع شده است. در شمال غربی مسجد فضایی به ابعاد ۲ در ۳ متر با طاق کمربوش وجود دارد. به نظر می‌رسد در گذشته ورودی مسجد این در این بخش بوده است و سقف نیم‌طبقه دوم این فضا، دگرگون و بازسازی شده است (تصویر ۲) و (تصویر ۴).

۲.۳. محراب

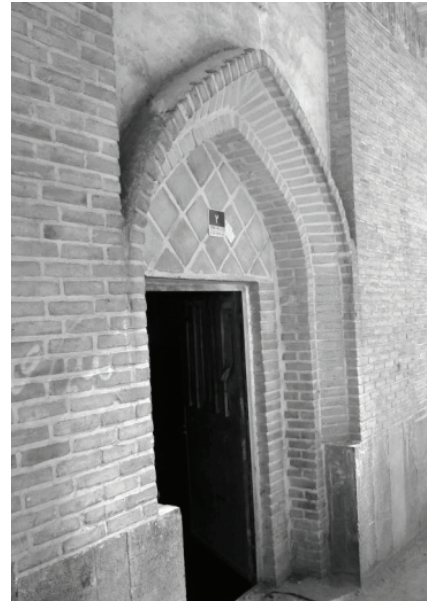
محراب در منتهی‌الیه جنوبی شبستان مسجد قرار گرفته و دارای مقرنس‌های گچی است؛ لچکی‌ها بالای محراب با کاشی هفت‌رنگ پوشیده شده است. روی کاشی‌ها در دو طرف به طور متقارن عبارت «یا قاضی الحاجات» با خط نستعلیق نقش بسته است. همانند کاشی‌کاری‌های دوره قاجار، رنگ زرد در پس‌زمینه، و رنگ‌های سرمه‌ای، صورتی، و سفید نیز در زمینه وجود دارد (تصویر ۳) و (نقشه ۳).

تصویر ۳. تصویر محراب مسجد، تابستان ۱۳۹۱ (عکس از نگارنده).

تصویر ۲. کاربندی شبستان مسجد پامنا، تابستان ۱۳۹۱ (عکس از نگارنده).

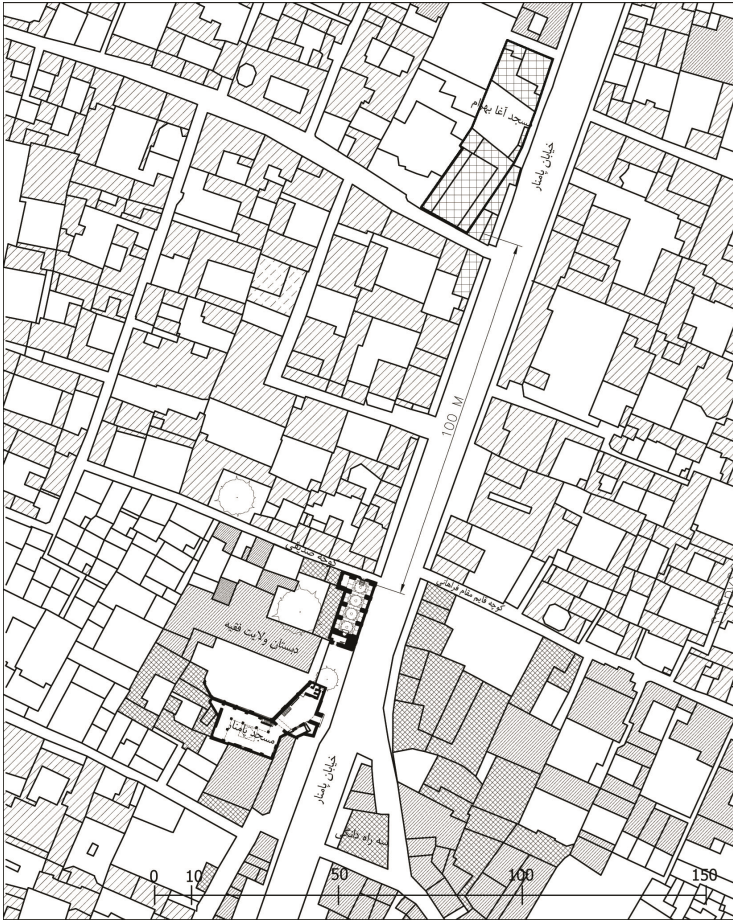

تصویر ۱. سردر ورودی مسجد، تابستان ۱۳۹۱ (عکس از نگارنده).

تصویر ۴. نمای شبستان پس از مرمت، تابستان ۱۳۹۱ (عکس از نگارنده).

نقشه ۱. نقشه موقعیت خیابان پامنار و محل قرارگیری سه مسجد: مسجد پامنار، پامنار قدیم، و آغا بهرام (آیت الله کاشانی) برداشت و ترسیم نگارنده.

۴.۲. ۴. آب انبار

در بخش شمالی شبستان مسجد، آب انباری ساخته شده که ابعاد مخزن آن ۵/۵۰ در ۳ متر و ارتفاع رأس طاق ۴/۱۰ متر است. مخزن آب انبار تا ارتفاع ۲/۵۰ متری با ملات آب بندی شده است. با توجه به بخش های آب بندی شده با ملات ساروج، گنجایش مخزن^۵ حدود ۴ متر مکعب بوده است. آب انبار پایابی به ابعاد ۲/۲۰ در ۱/۷۰ متر دارد. به نظر می رسد پاشیر از محل گذر پامنار به آب انبار راه داشته است. طاق آب انبار از نوع آهنگ با چفد مازهدار است و ضریبی اجرا شده است و چفد طاق یک متر خیز دارد. قابل توجه است که یکی از پایه های چشمه طاق شمالی که روی سقف آب انبار قرار دارد، در امتداد پایه طاق در آب انبار از سه طرف لاغر شده است. در اصل، پایه ای با سطح مقطع بیشتر روی پایه ای با سطح مقطع کوچک تر قرار دارد (نقشه ۴). چون شیب گذر پامنار شمالی - جنوبی است و از سمت دروازه شمیران به سمت مسجد شیب منفی دارد، آب انبار از مسیر یکی از قناتی که از محل دروازه شمیران عبور می کرده، آب می گرفته است که به نظر می آید یکی از مسیرهایی باشد که در ادامه می آوریم (نقشه ۳): قنات حاج علی رضا که از طرف عشرت آباد ادامه یافته و خیابان انقلاب را در پنجاه متری خیابان سپاه و

سپس خیابان هدایت را در بیست متری دروازه شمیران قطع می کند و به موازات خیابان دروازه شمیران به جنوب ادامه مسیر می دهد (مالکی و خورسندی آقایی، ۱۳۸۴: ۶۸). در سال ۱۲۶۱ ق به دستور محمد شاه نهری بزرگ به طول هفت فرسنگ با مخارج گزاف از رود کرج تا شهر تهران جاری کرده و از سمت دروازه شمیران، مدخل پامنار کنونی به تمام شهر پخش کردند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ ج ۱: ۹۳۹؛ کریمان، ۱۳۵۵: ۲۰۸؛ شهیدی، ۱۳۸۳: ۸۳). مؤلف کتاب قنات در ایران از قنات پامنار نام برده است که این قنات از میدان عباس آباد به سمت جنوب عبور می کرده و سپس خیابان شمیران را قطع و به شرق خیابان رفته و به موازات خیابان شمیران به سمت جنوب ادامه مسیر میداده است (مالکی و خورسندی آقایی، ۱۳۸۴: ۶۷).

۵.۲. ۵. منار

اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی منار واقع در محله پامنار تهران را متعلق به قرن سیزدهم هجری می داند. منار در تاریخ یازدهم بهمن ماه ۱۳۳۴ به شماره ۴۱۰ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است (گزارش ثبتی منار، ۱۳۸۴، ش ۴۱۰)، (تصویر ۵). بدنه

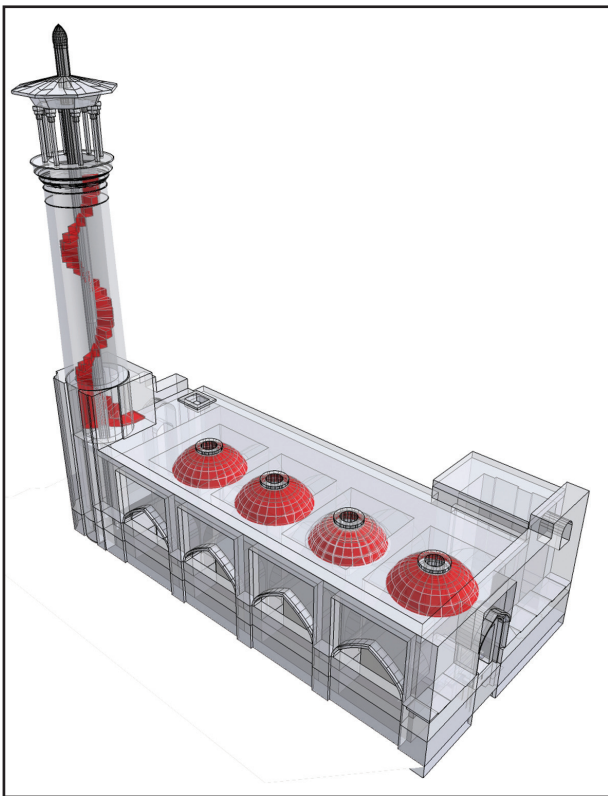
دارد، آیات ۵۳ و ۵۴ سوره زمر به خط ثلث و در انتها با قلم کوچک‌تر تاریخ تعمیر نوشته شده است:

«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ وَ أُيَّبُوا إِلَىٰ رَبِّكُمْ وَ أَسْلَمُوا لَهُ مِن قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنصَرُونَ صَدَقَ اللَّهُ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ تَعْمِيرَ بوسيلة اداره باستان‌شناسی سال ۱۳۳۷ شمسی کتبه احمد النجفی الزنجانی [۱۳۷۸ق]» (تصویر ۵).

در بالای کتیبه، مقرنس‌های تاج منار شروع می‌شود که در سه قطار با کاشی فیروزه‌ای و دورکشی زردرنگ اجرا شده است. در قطار اول که هم سطح پوسته منار است و به چهارده بخش تقسیم شده است، با خطی بنایی و کاشی سرمه‌ای، کلمات «الله، محمد» و «علی، محمد» تکرار شده و در قطار دوم با بیرون زدگی بیش‌تر، نقوش هندسی به کار رفته است. قطار سوم نیز با بیرون‌زدگی بیش‌تر و اشکال منظم به تاج هشت‌ضلعی چوبی منار ختم می‌شود. تاج دارای تزئینات کنگره‌دار چوبی است (البته کتیبه دور منار و قسمت‌های فوقانی به طور کامل بازسازی شده اند که در بخش بعدی شرح داده خواهد شد).

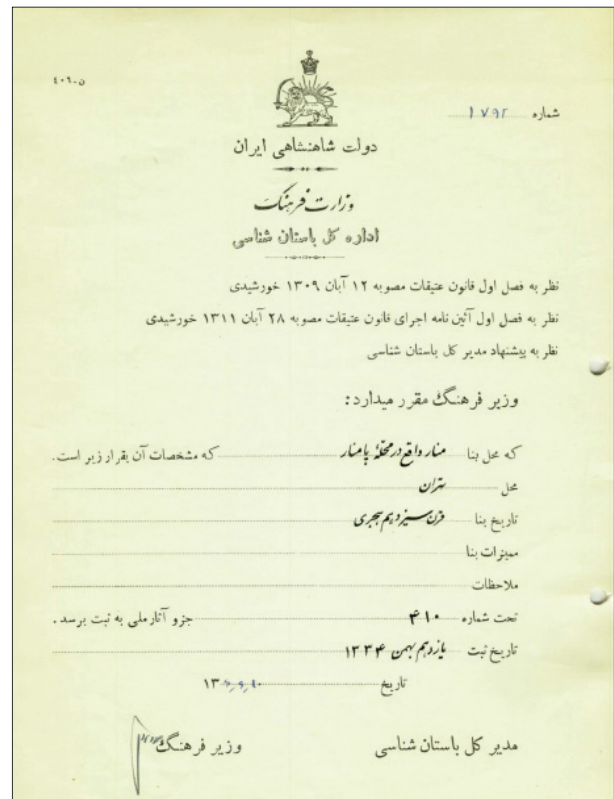
۶.۲. اتاقل متصل به منار

اتاقلی^۶ به ابعاد ۲ در ۴/۵ متر متصل به منار در بخش جنوبی مسجد

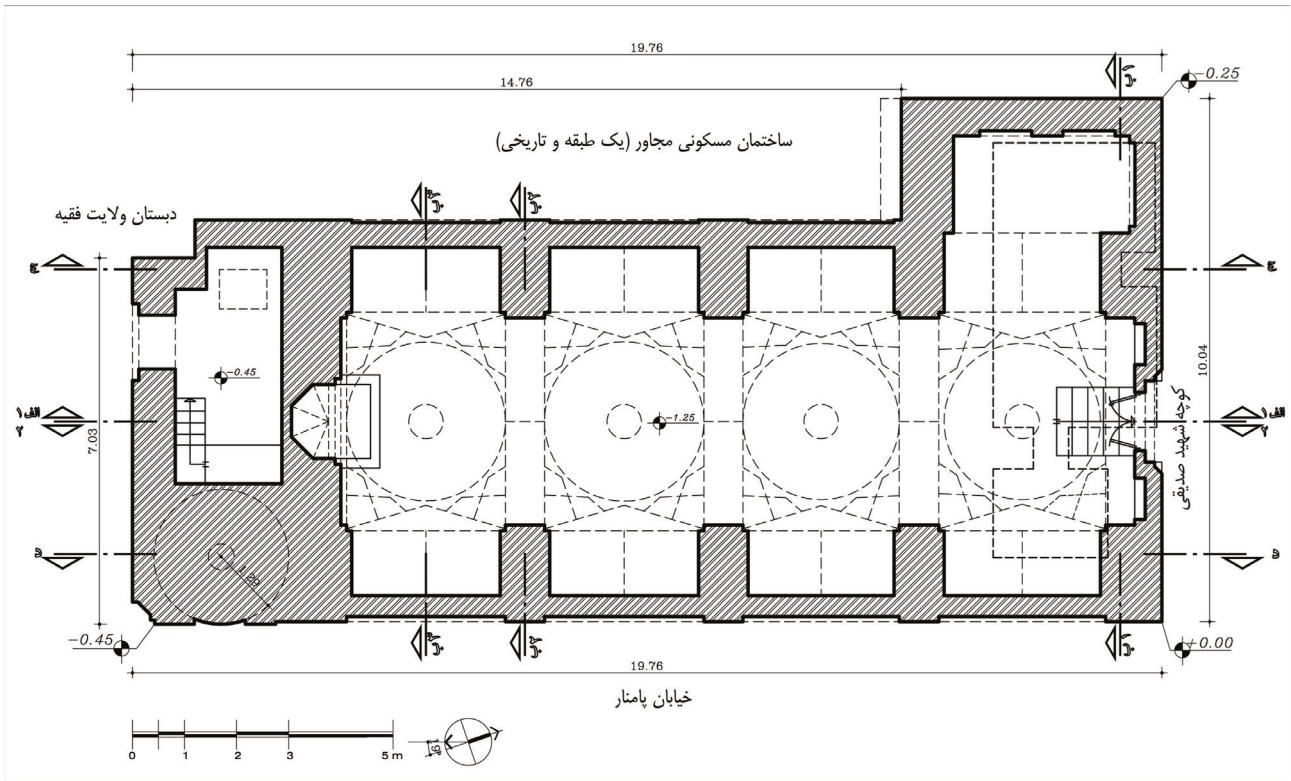

تصویر ۶ نمای سه‌بعدی مسجد پامنا (برداشت و ترسیم نگارنده).

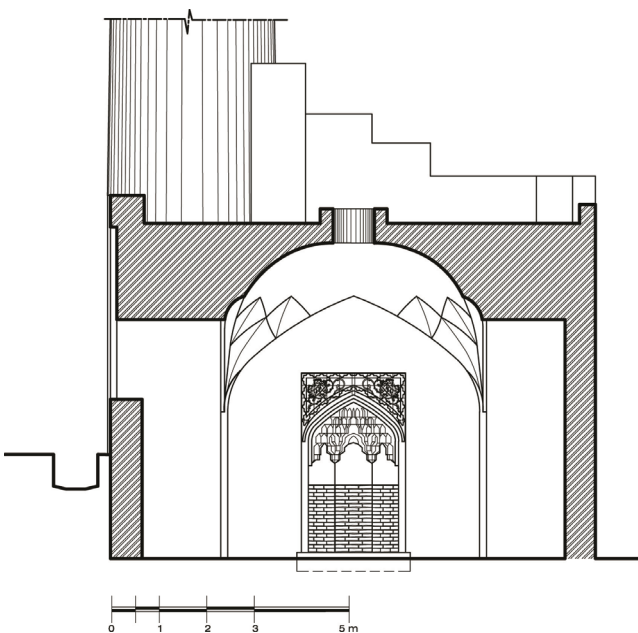
منار مشتمل بر طرح ساده هندسی از کاشی‌های فیروزه‌ای، [سرمه‌ای]، سفید، و سیاه است که بر اثر احداث خیابان، در حال حاضر در پیاده‌رو واقع شده است و توسط اداره باستان‌شناسی در سالهای ۷-۱۳۳۶ ش کاملاً تعمیر شده است (مصطفوی، ۱۳۶۱: ۹۶). منار متصل به مسجد پامنا شاخص‌ترین عنصر معماری خیابان پامنا است که از تراز خیابان ۲۰/۴۰ متر ارتفاع دارد و قطر آن معادل ۲/۶۰ متر در محل اتصال به بام مسجد و ۲/۳۰ متر در بالای منار است که از نمای شرقی مسجد کمی بیرون نشسته و کاشی‌کاری مناره را تا روی زمین نمایان ساخته است. مقدار برجستگی (ارتفاع وتر) منار از سطح نما، ۹ سانتیمتر است. ضخامت پوسته آجری منار در پایین ۴۰ سانتیمتر و در بالا ۳۰ سانتیمتر و قطر تیرک مرکزی آن ۴۷ سانتیمتر است. پلکان منار از روی بام شروع شده و با ۳۵ پله تا ابتدای تاج منار [تونگه] می‌رسد. ورودی پلکان مناره، به ابعاد ۲/۵۳ در ۰/۸۶ متر است. (نقشه ۵) در زمان مرمت مسجد هنگام ایجاد ناکش از کف شبستان، ساقه منار تا عمق ۱/۵۰ متری قابل مشاهده بود اما پیداست که بیش از این مقدار در دل خاک فرو رفته است. در کاشی‌کاری ساقه منار، هفت ردیف طرح هندسی با اشکال لوزی منظم به کار گرفته شده است. در دو ردیف بالا کلمات «الله» سه مرتبه، «محمد» چهار مرتبه و «علی» دو مرتبه به خط بنایی نقش بسته است. دور تا دور کتیبه قسمت فوقانی منار که ۵۳ سانتیمتر عرض

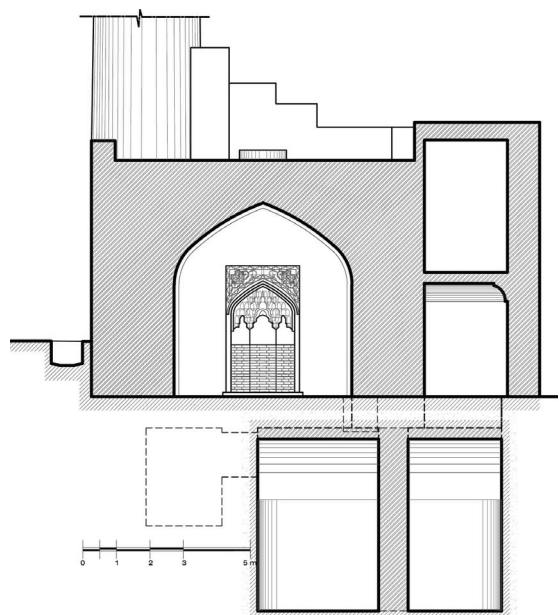
تصویر ۵. سند ثبتی منار مسجد حدوداً مربوط به ۶۰ سال پیش (مأخذ: گزارش ثبتی منار، آرشیو سازمان میراث فرهنگی).

نقشه ۲. پلان مسجد پامنار (برداشت و ترسیم نگارنده).

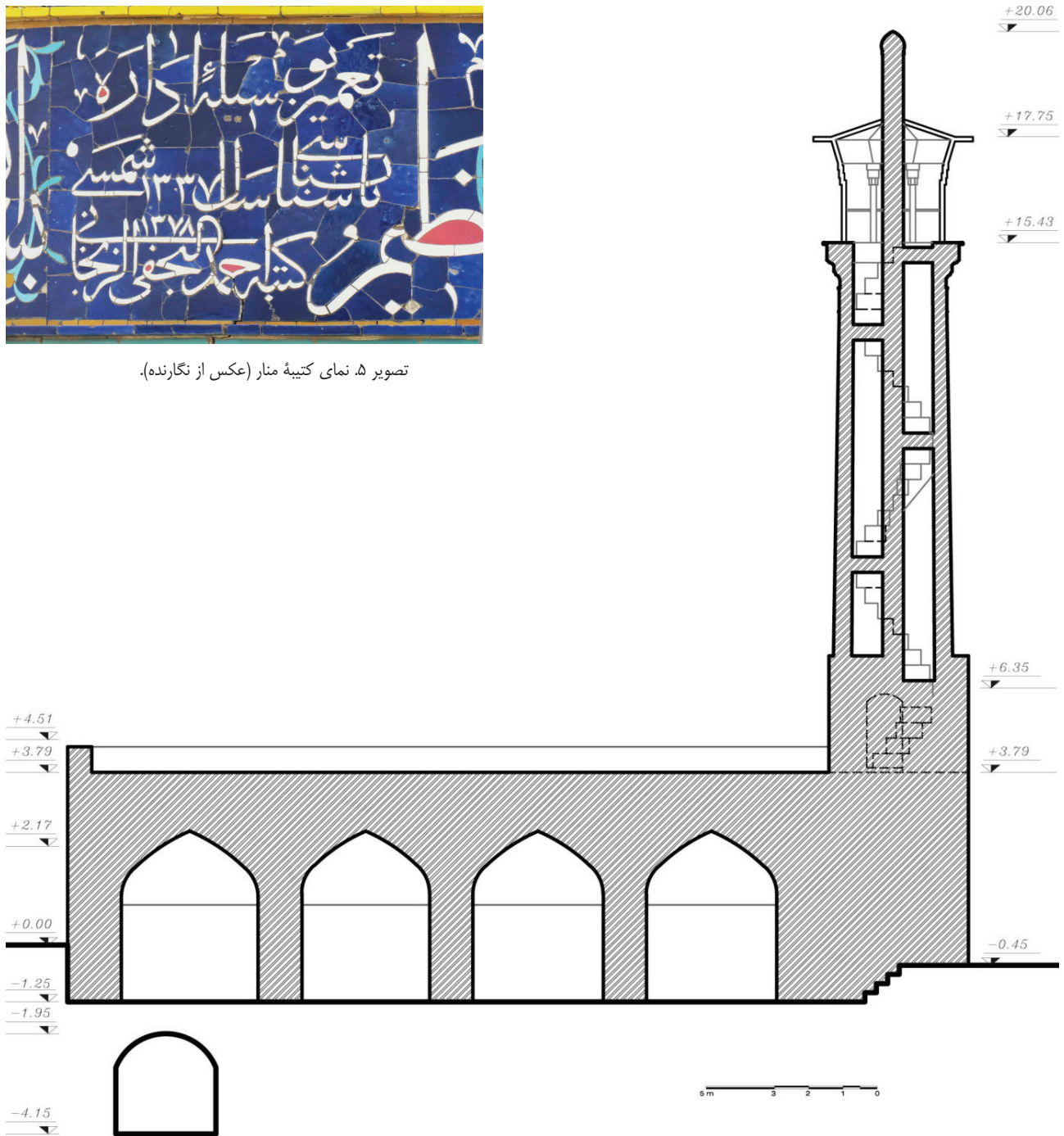
نقشه ۳. مقطع عرضی ب ۳ - ب ۳ از شبستان مسجد (برداشت و ترسیم نگارنده).

نقشه ۴. مقطع عرضی ب ۱ - ب ۱ از شبستان مسجد و آب انبار (برداشت و ترسیم نگارنده).

تصویر ۵. نمای کتیبه منار (عکس از نگارنده).

نقشه ۵. مقطع طولی شبستان و منار مسجد پامانار (برداشت و ترسیم نگارنده).

واقع است که نمای جنوبی مسجد را شکل داده. این اتاق در دوره معاصر طاق بندی شده است (نقشه ۱).

۳. بررسی اسناد مکتوب و تصویری مسجد پامانار

بنا بر نوشته و نظر نویسنده کتاب تاریخ تهران، محل مسجد پامانار در بخش ۹ تهران، پلاک ۶۹۱ است. این نوشته چنین است: «در خیابان

پامنار تهران، منارهای مزین به کاشی از قدیم الایام موجود است که از بقایای مسجد یا مدرسه می‌باشد، ولی اکنون این منار، غریب و تنها و زار مانده است» (بلاغی، ۱۳۵۰: ۵۰). از سخن بلاغی پیداست که در زمان او نیز بنای متصل به منار قابل توجه نبوده است. تاریخ دقیق ساخت منار مشخص نیست، اما در نقشه تهران ۱۲۷۵ق،^۷ از «پای منار» در کنار نام مدرسه میرزا صالح نام برده شده است.

در آمارگیری ۱۲۶۹ق دارالخلافه ناصری از ۳۵ باب مسجد واقع در محله عودلاجان نام برده شده و همچنین از «مسجد کوچک پای منار» نام برده شده که نشان می‌دهد مسجد قبل از این تاریخ ساخته شده است. همین‌طور از مساجدی با نام «حضرت خدیجه» یا «مسجد افجه-ای» هیچ نامی برده نشده است (سعدوندیان و اتحادیه، ۱۳۶۸: ۱۲۴). مؤلف کتاب *چهل سال تاریخ ایران* آورده: آقا سیدمحمدعلی نیایکی (حاج میر محمدعلی بن مهدی حسینی نیایکی لاریجانی طهرانی، زنده در سال ۱۳۱۲ق) از ائمه جماعت طهران است که در بازار پای منار مدرسه و مسجدی به اختصار ساخته و خود به شخصه در آن جا به امامت جماعت و تدریس علوم شرعی می‌پردازد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳ج: ۲۱۵؛ شهیدی، ۱۳۸۳: ۳۶۶؛ مشار، خان بابا، ۱۳۴۱ج: ۴: ۴۲۴؛ اکبری، ۱۳۹۰: ۱۸۶). در جایی دیگر آمده، آخوند ملا قاسم در سال ۱۲۶۹ق در تهران ائمه جماعت دارالخلافه بود و در مسجد پای منار در محله عودلاجان و راسته باب شمیران که واقع در جنب مدرسه میرزا صالح می‌باشد، نماز می‌کرد و گاهگاه هم بر منبر موعظه و روضه و ذکر احادیث می‌نمود (عراقی، ۱۳۸۴ج: ۱: ۴۹۰).

۳. ۱. مسجد پامنار در دانشنامه‌ها

در توصیفی که از مسجد پامنار تهران در *دایرة المعارف تشیع* آمده و نیز در *دانشنامه معماری ایران‌شهر و دانشنامه جهان اسلام* تکرار شده است، در مواردی اشتباهاتی رخ داده است که نیاز به اصلاح دارد. در ذیل موارد قابل اصلاح با خط نشان داده شده، که در ادامه با ذکر دلایل این موارد اصلاح می‌شود:

«پامنار تهران، مسجدی است به مساحت تقریبی ۴۳۰ متر مربع که اکنون در خیابانی به همین نام در منطقه دوازده تهران قرار دارد. وجه تسمیه گذر پامنار، وجود منار (مأذنه) مسجد محله عودلاجان معروف به مسجد و مدرسه میرزا صالح (یا ابهرام: آغا بهرام) از آثار قرن سیزدهم است که به شماره ۴۱۰ در فهرست بناهای تاریخی ایران به ثبت رسیده است (مشکوتی، ۲۰۵). به گفته ورجاوند، در گذشته محله پامنار یکی از گذرهای محله عودلاجان بوده که بازارچه‌ای به طول ۱۴۰۰ متر، دروازه شمیران را به شبکه بازار متصل می‌ساخته است. پس از توسعه معابر، بازارچه پامنار که خود مجموعه‌ای شامل کاروانسرا، تیم، تیمچه، تکیه، حمام، آب انبار، مسجد و مدرسه بود، به خیابان پامنار تبدیل شد و بعضی

از بناهای قدیمی در این تبدیل و توسعه از میان رفت. اما منار مسجد و مدرسه میرزا صالح پس از اتمام طرح توسعه، به مدرسه انصاریه تغییر نام یافت و عاقبت پس از تغییراتی در سال ۱۳۷۲ش، از طرف منطقه دوازده آموزش و پرورش تهران، مدرسه ولایت فقیه نام گرفت محله پامنار به‌ویژه در سالهای نهضت ملی شدن نفت، به دلیل سکونت آیت‌الله کاشانی در آن محله و آموشد خواص و عوام بدانجا به یکی از کانون‌های مهم سیاسی تبدیل شد و شهرت بسیار یافت (مکی، ۲۲۳؛ عراقی، ۵۹؛ موحد، ج ۲، ۷۶۴، ۷۶۶)» (تصویر ۸).

در پاراگراف بالا، مسجد پامنار و آغا بهرام (آیت‌الله کاشانی)^۸ یک مسجد در نظر گرفته شده است. در حالی که مسجد آغا بهرام، مسجد دیگری در خیابان پامنار است و بانی آن آغا بهرام یکی از خواجگان دربار ناصرالدین شاه بوده است. مطابق برداشت میدانی و نقشه کاداستر موجود، مسجد آغا بهرام در فاصله حدوداً ۱۰۰ متری شمال مسجد پامنار تاریخی قرار دارد (نقشه ۱) و مساحت آن بدون صحن ۴۳۰ متر مربع است. مساحت مسجد تاریخی پامنار ۱۶۲/۳۰ متر مربع و مساحت مسجد پامنار جدید با لحاظ کردن صحن، ۳۲۶ متر مربع و بدون صحن (عرصه) ۲۴۵ متر مربع است. قسمت‌های خط کشیده شده می‌تواند بدین شکل اصلاح شود:

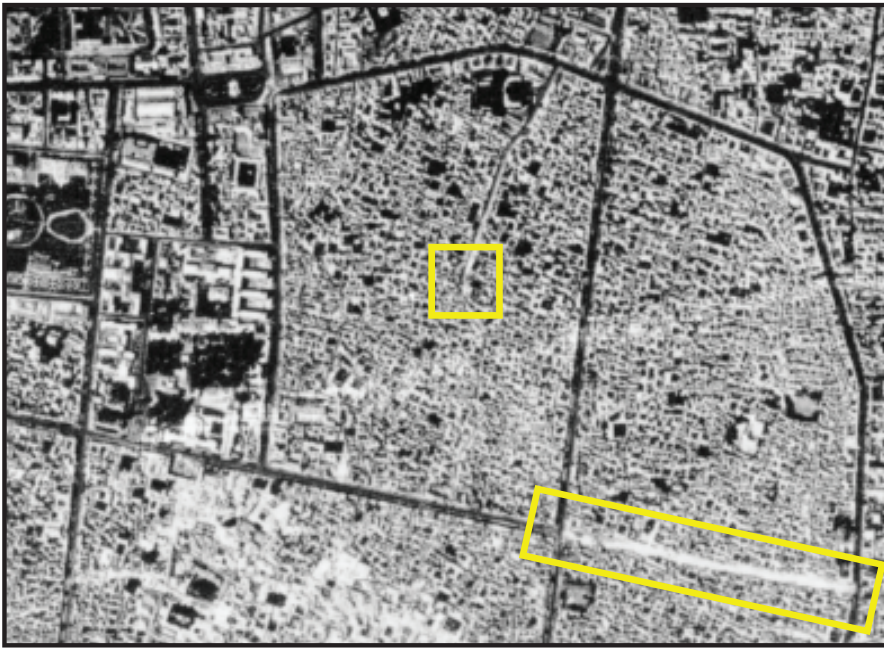
پامنار تهران، مسجدی است به مساحت تقریبی ۱۶۰ متر مربع که اکنون در خیابانی به همین نام در منطقه دوازده تهران قرار دارد. وجه تسمیه گذر پامنار، وجود منار (مأذنه) در مسجد محله عودلاجان، معروف به مسجد و مدرسه میرزا صالح (یا پامنار) از آثار قرن سیزدهم است که به شماره ۴۱۰ در فهرست بناهای تاریخی ایران به ثبت رسیده و شهرت بسیار دارد. (تصویر ۹)

۳. ۲. مستندنگاری مسجد پامنار

در فرآیند تحقیق، در کتاب تهران در تصویر به تصویری از منار مسجد پامنار برخوردیم (تصویر ۱۰) که پس از برداشت و ترسیم مناره و تطبیق و تدقیق این تصویر با تصاویر جدید و تصاویر هوایی، نشان می‌داد تاج مناره و کتیبه زیر آن به طور کامل بازسازی شده است.^۹ همین‌طور مناره توسط باستان‌شناسی در سال‌های ۷-۱۳۳۶ کاملاً تعمیر شده است (مصطفوی، ۱۳۶۱: ۹۶) که نشان می‌دهد تصویر ساقه مناره (تصویر ۶) مربوط به قبل از سال ۱۳۳۴ش (سال ثبت منار) است. همچنین در تصویر هوایی سال ۱۳۳۵ش، چشمه‌طاق شمالی و تاج منار در وضع تخریب‌شده، قابل مشاهده است.^{۱۰} (تصویر ۹).

۴. طرح توسعه خیابان پامنار

پس از اتمام طرح توسعه، بعدها مدرسه علمیه یا همان مدرسه پامنار جای خود را به مدرسه ابتدایی انصاریه داد و در قسمتی از زمین آن نیز مسجد پامنار (منظور مسجد پامنار جدید است) بنا شد (نوربخش، ۱۳۸۱:

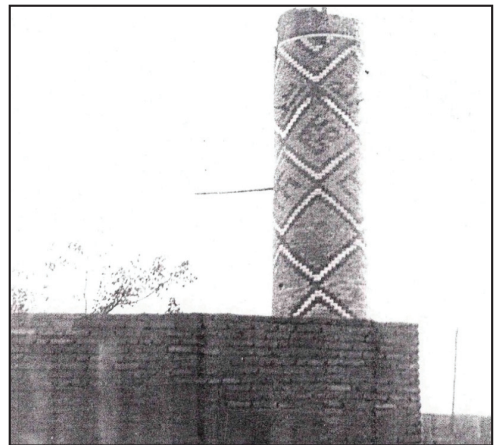
تصویر ۸. عکس هوایی تهران، محله عودلاجان در تاریخ ۲۰ آگوست ۱۹۵۵ میلادی / ۱۳۳۴ ش (مأخذ: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح).

تصویر ۱۱. موقعیت مسجد در عکس هوایی تهران سال ۱۳۳۵ (مأخذ: سازمان نقشه‌برداری).

تصویر ۱۲. موقعیت مسجد در عکس هوایی تهران سال ۱۳۸۱ (مأخذ: سازمان نقشه‌برداری).

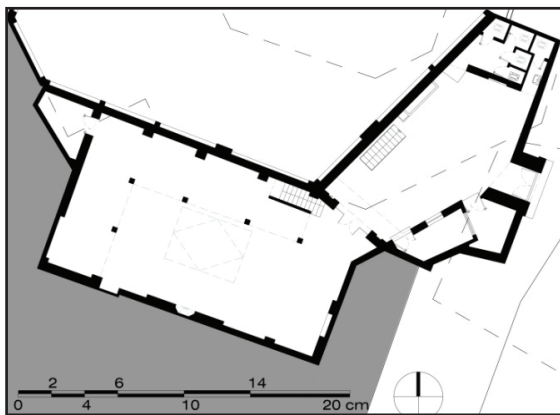
تصویر ۹. تصویر تاریخی از مناره و نمای جنوبی مسجد پامتار (مأخذ: تهران در تصویر، ج ۲، عکس از علی خادم).

تصویر ۱۰. نمای شرقی مسجد پامتار در سال ۱۳۳۴ ش (مأخذ: پروندهٔ ثبتی منار).

تصویر ۱۳. سردر مسجد پامناز جدید (ثقفی)، زمستان ۹۳ (عکس از نگارنده).

نقشه ۶ مسجد پامناز جدید (برداشت و ترسیم نگارنده).

دیوار طولی شبستان قرار دارد.

۷. رقبه مسجد پامناز

مطابق استعلام از اداره اوقاف و امور خیریه شرق تهران^{۳۱} و قفنامه‌ای از مسجد پامناز در دست نیست. بر اساس اسناد اداره اوقاف و امور خیریه شرق تهران و کتاب تاریخ تهران بلاغی و کتاب مساجد دیرینه سال تهران، موقوفات^{۴۱} مسجد و مدرسه پامناز این چنین است (جدول ۱):

نام	تعداد	مساحت	آدرس	پلاک ثبتی	توضیحات
۱ دکان	۶ باب	-	بخش ۹ تهران	۶۹۵، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱	
۲ دکان	۳ باب	-	بخش ۹ تهران	۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴	وقف بر روشنایی و تعمیرات واقف: حاج علیرضا حریر-فروش
۳ عرصه خانه	۱۰ باب	-	بخش ۹ تهران	۵۴۲، ۶۴۱، ۶۸۹، ۶۹۰، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۳۸۹، ۱۳۹۰، ۶۵۶۵ و ۵۳۹۶	
۴ عرصه خانه	۲ باب	-	بخش ۸ تهران	۳۹۱، ۶۵۰۶	
مجموع	۲۱ باب	-			

جدول ۱. فهرست اوقاف مسجد پامناز قدیم (مأخذ: اداره اوقاف شرق تهران، تدوین نگارنده).

۳۳۱). در سالهای اخیر ساختمان مدرسه ابتدایی [جنب مسجد پامناز] بازسازی شده و در حال حاضر، دبستان ولایت فقیه به جای مدرسه انصاریه در آن دایر است (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۶). مدرسه انصاریه پس از تغییراتی در ۱۳۷۲ش از طرف منطقه ۱۲ آموزش و پرورش تهران، «مدرسه ولایت فقیه» نام گرفت.

به گفته ورجاوند، در گذشته، گذر پامناز به صورت بازارچه‌ای به طول ۱۴۰۰ متر، دروازه شمیران را به شبکه بازار متصل می‌ساخته است (دایره‌المعارف تشیع). با توسعه خیابان، بازارچه پامناز که خود مجموعه‌ای شامل کاروانسرا، تیم، تیمچه، تکیه، حمام، آب‌انبار، مسجد، و مدرسه بود به خیابان پامناز تبدیل شد و بعضی از بناهای قدیم در این تبدیل و توسعه از میان رفت اما مناره مسجد در قسمت غربی خیابان پامناز بر جای مانده است (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۶؛ دایره‌المعارف تشیع). همانطور که در تصویر هوایی سال ۱۳۳۴ش (تصویر ۸) مشهود است، راستای شمالی - جنوبی گذر پامناز توسعه یافته و با تخریب انتهای گذر پامناز به خیابان پانزده خرداد متصل شده است^{۱۱} (تصویر ۱۱ و ۱۲).

۵. مسجد پامناز جدید

میرزا محمد تهرانی^{۲۱} معروف به ثقفی در سال ۱۳۲۳ش، مسجد پامناز را در قسمتی از مدرسه میرزا صالح بنا کرد و به برپایی نماز جماعت در این مسجد پرداخت. با شکل‌گیری مسجد پامناز، تولید بنا در اختیار میرزا محمد ثقفی امام جماعت آن قرار گرفته و بعد از وی این مسئولیت را آیت الله جمال‌الدین افجه‌ای عهده‌دار شده است. در حال حاضر، تولید مسجد پامناز بر عهده اداره اوقاف تهران است (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۷). به همین ترتیب طبق کتیبه کاشی‌کاری میانسرا، بانی مسجد، میرزا محمد تهرانی معروف به «ثقفی» بوده است. در حال حاضر این مسجد به نام مسجد پامناز شناخته می‌شود. همچنین بر روی کاشی سردر ورودی آن «مسجد پامناز» نقش بسته است (تصویر ۱۳) و (نقشه ۶).

ساختمان مسجد به شیوه معماری معاصر بنا شده است و در شبستان تیرهای فلزی باربر به کار گرفته شده است و پلان مسجد، هندسه منظم و مشخصی ندارد. شبستان دوطبقه است. طبق برداشت میدانی، مساحت بنای مسجد ۳۴۹ متر مربع (شامل شبستان و حیاط و عناصر خدماتی) است. بنا دارای یک ورودی در شرق مسجد (غرب خیابان پامناز) است که به میان‌سرای مسجد مرتبط است. محراب مسجد بر

همچنین در آمار دارالخلافه تهران در بخش دکاکین پاتوق پامنار و راسته دروازه شمیران از ۱۰ باب دکان که وقف تکیه و مدرسه میرزا صالح شده، نام برده شده است: «دکاکین وقف تکیه مرحوم میرزا صالح ۶ باب: طباحی، خبازی، دواتگری، سبزی فروشی، تنباکو و خرده فروشی؛ دکاکین وقف مدرسه میرزا صالح ۴ باب: میوه فروشی، خبازی، قنادی، خربوزه فروشی» (سعدوندیان، ۱۳۸۶: ۱۱۴). همچنین در کتاب تاریخ تهران آمده: «سه باب دکان در بخش ۹ به پلاکهای ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴ وقف بر روشنایی و تعمیرات مسجد مزبور است و واقف تمام این رقبات حاج علیرضا حریرفروش است» (بلاغی، ۱۸).

موقوفاتی نیز در سالهای بعد وقف مسجد و مدرسه شده است. از جمله در سال ۱۲۶۹ ق / ۱۳۳۹ ش دو فقره موقوفه به آن اضافه شده است (اتحادیه، ۱۳۷۷، ۱۸۶). در حال حاضر طبق گفته هیئت امنای مسجد، شش باب دکان و دوازده باب خانه جزو موقوفات مسجد است که درآمد حاصل از آن به طور کامل به اداره اوقاف تهران داده می شود (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۸). طبق فهرستی که از اداره اوقاف و امور خیریه شرق تهران به دست آمده، رقبات مسجد پامنار در سال ۱۳۷۵-۱۳۷۷ ش چنین است (جدول ۲):

ردیف	نوع رقبه	تعداد	مساحت مترمربع	آدرس	پلاک ثبتی	توضیحات
۱	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۶۴	خ مصطفی خمینی، ک علوی، ک شاهسون ها، پ ۲۳	۶۷۹	
۲	زمین تجاری	۱ قطعه	۱۰۴/۴	خ پامنار، دانگی، حوله بافها، پ ۴۸۸	۷۰۷	
۳	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۳۸۰	خ پامنار، دانگی، حوله بافها.	۶۹۰	
۴	مغازه	۱ دهنه	۳۱	پامنار، دانگی، حوله بافها، پ ۴۸۶	۴۸۶	
۵	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۲۱۰	خ پامنار، ک حیاط شاهی، پ ۶	۱۳۹۰	
۶	مغازه	۱ دهنه	۳۲	بازار آهنگرها	۶۰۴۱	اجاره بانک صادرات
۷	مغازه	۳ دهنه	۱۲/۶	خ پامنار، دانگی، حوله بافها، پ ۴۹۰	۷۰۶	
۸	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۸۶	خ پامنار، ک حوله بافها، پ ۴	۱۳۸۸	خانه یکطبقه
۹	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۶۲/۴	خ پامنار، جنب مسجد آیتالله ثقفی	۷۰۲ الی ۷۰۹	دوطبقه نوساز
۱۰	ساختمان تجاری	۱ قطعه	۶۲/۴	خ پامنار، جنب مسجد ثقفی، پ ۴۹۲	۷۰۲ الی ۷۰۹	یک ساختمان قدیمی
۱۱	زمین مسکونی	۱ قطعه	۱۱۴/۶	خ پامنار، صدیقی، پ ۸	۶۸۹	
۱۲	زمین مسکونی	۱ قطعه	۱۱۴/۶	خ پامنار، حوله بافها، پ ۵	۱۳۸۹	
۱۳	مغازه	۱ دهنه	۳۲ متر مربع	خ ۱۵ خرداد، بازار آهنگرها، پ ۱۷۶	۶۰۴۲	بالکن ۱۴ متر
۱۴	مدرسه و اعیان	۱ قطعه	۱۰۴۵	خ پامنار، جنب مسجد ثقفی	۶۹۶	
۱۵	مدرسه و اعیان	۱ قطعه	۸۲۷/۱	خ مصطفی خمینی، علوی	۶۵۶۴/۶۵۶۵	
۱۶	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۹۳	خ مصطفی خمینی، علوی، پ ۲۷	۶۵۶۳	
۱۷	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۱۸۲/۷	خ مصطفی خمینی، علوی، پ ۲۳	۶۵۶۳	
۱۸	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۲۵۴	خ مصطفی خمینی شاهسون ها، پ ۲۱	۶۵۶/۰۱	
۱۹	زمین و خانه مسکونی	۱ قطعه	۱۷۴	خ مصطفی خمینی، شاهسون ها، پ ۲۱	۶۵۶۰/۱	
۲۰	زمین مسکونی	۱ قطعه	۷۸	خ مصطفی خمینی، شاهسون ها، پ ۳۳	۶۵۶۶	
۲۱	زمین مسکونی	۱ قطعه	۶۷	خ مصطفی خمینی، شاهسون ها، پ ۲۵	۶۵۶۲	
۲۲	زمین مسکونی	۱ قطعه	۲۷۳	خ پامنار، حوله بافها	۱۳۸۴، ۱۳۸۵	
۲۳	زمین مسکونی	۱ قطعه	۱۰۰	خ پامنار، حوله بافها، پ ۳	۱۳۸۷	
۲۴	مغازه	۱ دهنه	۳۰	خ پامنار، پ ۴۸۴	۷۰۲ الی ۷۰۹	بالکن دارد
۲۵	مغازه	۱ دهنه	۲۰	خ پامنار، پ ۲۶۰	۷۰۲ الی ۷۰۹	بالکن دارد
۲۶	مغازه	۱ دهنه	۵۸/۷	خ پامنار، پ ۴۸۶	۴۸۶	انبار دارد
۲۷	زمین مسکونی	۱ قطعه	۴۲	خ پامنار	۶۵۶۳	
۲۸	-	-	-	مشخصات رقبه معلوم نیست	-	؟
۲۹	-	-	-	مشخصات رقبه معلوم نیست	-	؟

جدول ۲. فهرست اوقاف مسجد پامنار قدیم و جدید (مأخذ: اداره اوقاف شرق تهران، تدوین نگارنده).

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، رقبات مسجد شامل ۲۹ مورد بوده است که با گذشت زمان دو رقبه ۲۸ و ۲۹ کاملاً از فهرست موقوفات حذف شده و در فهرست سال ۱۳۸۲ش اداره اوقاف موجود نیستند. مساحت رقبات عمدتاً بالاست و مجموع مساحت موقوفه قابل توجه است (حیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۹). با توجه به نقشه‌های تهران قدیم و شکل پلان مسجد پامنار به نظر می‌رسد، زمین غربی همجوار مسجد جزء موقوفات بوده که به دلایلی نامعلوم حذف شده و اکنون دارای سند مالکیت است.

نتیجه‌گیری

محل دقیق قرارگیری مسجد پامنار در گذر پامنار و در کنار مدرسه‌ای به همین نام بوده است. این بناها در داخل یا همجوار با اراضی وقف‌شده توسط شخصی با نام میرزا صالح تهرانی بوده است. با گذشت زمان، عناصر معماری همجوار بنا، از جمله دکان‌های متصل به بنا و مدرسه پامنار از بین رفته یا نوسازی شده‌اند، اما خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی آسیبی به اصل مسجد وارد نکرده است. به دلایلی نامعلوم در چند دهه اخیر (نیمه دوم قرن ۱۴ هجری)، مسجد به حالت مخروبه درآمده و غیر قابل استفاده بوده است. همچنین در نقشه‌های تاریخی تهران قدیم، مسجد جداگانه‌ای ترسیم نشده و نامی از آن ذکر نشده و مسجد - مدرسه پامنار را یک بنا در نظر گرفته‌اند. در آمارگیری انجام‌شده در سالهای ۱۳۶۹ق و ۱۳۱۷ق نام مسجد کوچک پامنار آمده است، اما این مسجد در نقشه ۱۳۰۱ق عبدالغفار ترسیم نشده که احتمالاً علتش آن بوده که جداره خارجی مسجد نمای قابل توجهی نداشته و متصل به بناهای دیگر بوده است و به همین جهت حدود مسجد ترسیم نشده است. اما مکان مسجد در نقشه‌های تاریخی تهران از جمله نقشه برزین در سال ۱۲۵۸ق با نام «مدرسه میرزا صالح» و در نقشه کرشیش در سال ۱۲۷۵ق با نام «پامنار مدرسه میرزا صالح» و در نقشه عبدالغفار ۱۳۰۱ق با نام «مدرسه پامنار» نام برده شده است. ذکر «منار» در این نقشه‌ها می‌تواند نشان‌دهنده این موضوع باشد که منار قبل از ساخت مسجد وجود داشته است. دلیل دیگر برای وجود مناره قبل از ساخت مسجد، مقیاس بزرگتر مناره نسبت به مسجد است؛ مناری با این اندازه برای مسجد کوچکی در این مقیاس متناسب نیست. دلیل دیگر این - که در دوره ناصری و معماری قاجاری تهران، یعنی دوره دوم سبک اصفهانی (با توجه به نظر استاد پیرنیا)، برای مساجد جفت‌منار در کنار ورودی مساجد ساخته می‌شده است. در حالی که تک‌منار مسجد پامنار در جنوب شرقی آن قرار دارد. همچنین استفاده از ترکیب «مسجد پای‌منار» دلالت بر محل استقرار مسجد دارد و مکان قرارگیری مسجد در کنار منار را نشان می‌دهد.

اعتمادالسلطنه بانی مسجد را آقا سیدمحمدعلی نیایکی از ائمه جماعت تهران می‌داند. پلان مسجد از چهار چشمه طاق متوالی با زمینه مستطیل تشکیل شده است و دارای محراب و منار است. به نظر

می‌رسد، ورودی مسجد در گذشته در صحنی در غرب مسجد بوده که در حال حاضر تصرف شده است. این موضوع نیاز به تحقیقات بیشتر دارد. زمان ساخت منار و مسجد به طور قطعی مشخص نیست. می‌توان زمان ساخت منار را به زمان سلطنت فتحعلی‌شاه و زمان ساخت مسجد را از اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه تا سال ۱۲۶۹ق دانست. مسجد پامنار حدود ۱۷۰ سال قدمت دارد.

مسجد پامنار جدید در سال ۱۳۲۳ش بنا شده و هم‌اکنون به اشتباه به نام مسجد پامنار شناخته می‌شود. ضروری است این مسجد، مسجد ثقفی یا مسجد پامنار جدید نامگذاری شود. در پرونده ثبتی مسجد، فقط منار ثبت شده است که باید بازنگری و اصلاح شود. اساسی‌ترین آسیب به آثار وقفی، آسیب به هویت و اصالت اثر است و «تغییر نام اثر» نخستین گام این فرآیند است. در دوره معاصر نیز افرادی با انگیزه‌های مختلف، قصد تغییر نام این مسجد به نام حضرت خدیجه و... را داشته‌اند که مغایر با سنت پایدار وقف و حفاظت از ثروت‌های فرهنگی است. لازم است اداره اوقاف و امور خیریه جهت جلوگیری از تصرف در حق بانی مسجد و احیای سنت ماندگار وقف، از هر نوع نام‌گذاری دیگر جلوگیری به عمل آورد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این گزارش توسط نگارنده (محمد بلوری بناب) با همکاری شرکت ساختمانی بیدسرخ سازه، در تابستان ۱۹۳۱، تحت عنوان «مرمت و ساماندهی مسجد تاریخی پامنار تهران» تهیه شده است. جا دارد از دست‌اندرکاران این طرح، آقایان مهندس علی‌اکبر فیض محمدی، اکبر اسدزاده، مهندس محمد رجبی و مهندس امین آقایی کمال تشکر را ابراز نمایم.
۲. با توجه به باقی ماندن تیزه چفدهای نمای غربی مسجد، به نظر می‌رسد صحنی در غرب مسجد بوده است که هم‌اکنون به واسطه خانه تاریخی تصرف شده و اتصال دیوار این خانه متروکه به نما، مانع دیدن چفدها شده است.
۳. طاق چشمه شمالی مسجد و ورودی متصل بدان در دوره معاصر به طور کامل بازسازی شده و ابعادش کمی با طاق‌های دیگر شبستان متفاوت است.
۴. سردر ورودی مقبره پیرعطا در سه راه دانگی محله عودلاجان نیز به همین شکل و به دست همین بنایان بازسازی شده است. در جایی از کتاب مساجد دیرینه سال تهران تصویر سردر بازسازی‌شده مسجد پامنار، (تصویر ۲) به نام مسجدی جداگانه (افجه‌ای) آمده که نیاز به اصلاح دارد. آیت‌الله افجه‌ای یکی از امامان جماعت مسجد پامنار بوده است. در هنگام مرمت مسجد پامنار، در فلزی برداشته شده و در چوبی برای مسجد طرح و ساخته شد.
۵. در هنگام مرمت مقداری آب در مخزن آب‌انبار باقی بود، که به وسیله پمپ خارج شد و تعدادی الوار سوخته در کف مخزن باقی ماند، که به نظر می‌رسد، برای جلوگیری از فساد آب قرار داده شده بوده است.
۶. در حال حاضر هیئت امنای مسجد ثقفی، این فضا را به فضای تجاری

تبدیل کرده و اجاره داده‌اند.

۷. سومین نقشه موجود از دارالخلافه تهران در سال ۱۲۷۵ق به دستور ناصرالدین شاه قاجار و گروهی به سرپرستی علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه و نظارت فنی مسیو کرشیش معلم تویخانه مدرسه دارالفنون و همکاری چند نفر از فارغ‌التحصیلان مدرسه مزبور با مقیاس ۱/۱۰۰۰ از شهر تهران تهیه شده است. چهارمین نقشه از تهران نقشه عبدالغفار در ۱۳۰۱-۱۳۰۹ق است.

۸. آیت‌الله کاشانی، مسجد آغا بهرام را تخریب و بازسازی کرد. بنا بر این این مسجد به مسجد آیت‌الله کاشانی نیز مشهور است. بخشی از خانه آیت‌الله کاشانی که به سبک معماری تاریخی ساخته شده است، در همسایگی مسجد باقی مانده است. منزل آیت‌الله کاشانی نزدیک منزل آیت‌الله تقفی در محله پامنار بوده است. آغا بهرام خواجه، قرباگی بود و امیر دیوان‌خانه. وی یکی از کسانی بود که باعث شورش سربازان علیه امیرکبیر شده بود. امیرکبیر پس از برقراری نظم او را به کرمانشاه تبعید کرد. گفتنی است که آغا بهرام خواجه امینه اقدس یکی از زنان ناصرالدین شاه بود. از او به عنوان سرتیپ اول هم یاد شده است.

۹. این مطلب از تاریخ شفاهی که توسط مردم محله نیز نقل می‌شود، قابل تأیید است.

۱۰. در سال ۱۳۷۹ش یک بار دیگر مسجد پامنار بازسازی و تعمیر شد. در این زمان دیوارهای بنا را که قبل از این تاریخ کاه‌گلی بود سنگ و کاشی کردند (منظور مسجد پامنار جدید است). در همین سال، شاخص‌ترین نماد تاریخی خیابان پامنار، یعنی منار زیبای آن توسط سازمان میراث فرهنگی بازسازی و مرمت شد. مرمت بنا شامل بازسازی آزاره سنگی و اصلاح بدنه آجری و سطوح کاشیکاری شده بود. در حین فعالیت‌های مرمتی، مسجدی با چهار چشمه طاق در کنار مناره پیدا شد که به زباله دانی تبدیل شده بود. پس از آن مشخص شد که حدود ۵۳ سال از متروک شدن مسجد می‌گذرد. در نتیجه آواربرداری و انجام عملیات اضطراری حفاظت این بنا در دستور کار قرار گرفت (حبیبی، ۱۳۸۸: ۱۱۷).

۱۱. این تصویر هوایی در تاریخ ۲۸ مرداد ماه ۱۳۳۴ش تهیه شده است که مصادف با سال ثبت منار مسجد پامنار است. با توجه به تصویر، هنوز تخریب‌ها به منظور خیابان‌کشی پامنار شروع نشده است. اما تخریب‌ها به منظور اتصال خیابان پامنار به خیابان پانزده خرداد مشهود است. تصویر زیر که منار و بدنه بیرونی مسجد پامنار را نشان می‌دهد، مربوط به سال ۱۳۳۴ش است؛ زمانی که این بنا به ثبت رسید. از آن زمان تاکنون تغییرات بسیاری در این منار و مسجد و خیابان پامنار به وقوع پیوسته است. به گونه‌ای که بدنه مسجد به طور کامل با آنچه در عکس روبه‌رو دیده می‌شود، تفاوت دارد. در منار مسجد از آن زمان تاکنون هیچ تغییری داده نشده است.

۱۲. آیت‌الله حاج میرزا محمد تقفی تهرانی در ۱۳۱۳ق در تهران ولادت یافته است. والد ایشان علامه حاج میرزا ابوالفضل فرزند عالم محقق حاج میرزا ابوالقاسم تهرانی است که نام نامی آن دو بزرگوار زینت‌بخش کتب تراجم است. او ساکن محله پامنار تهران بوده و قریب ۷ سال در شهر قم تحصیل و در سال ۱۳۴۵ق به درجه اجتهاد رسیده است. مرحوم تقفی پدر همسر آیت‌الله خمینی است و خود آیت‌الله تقفی عقد ایشان را در مسجد پامنار جاری کرده است. حتی آیت‌الله کاشانی در مجلس عقد امام خمینی در

تهران حضور داشته، و پس از مذاکراتی با وی، به پدر همسر امام می‌گوید: این عجب‌ه را از کجا پیدا کردی (دانشنامه امام خمینی، بی تا ج ۲: ۷۶۵۷). ۱۳. اداره اوقاف و امور خیریه شرق تهران در خیابان سهروردی، خیابان هویزه، مستقر است.

۱۴. بر اساس ماده ۵۵ قانون مدنی ایران موقوفه از زمین، ملک یا مستغلی است که برای مقصود معینی در راه خدا اختصاص دهند. و هر وقف رقبه‌ای دارد یعنی ملکی که به وقف سپرده می‌شود که تا پایان عمر اثر از آن بهره برد.

منابع

- اتحادیه، منصوره. (۱۳۷۷). *اینجا طهران است*. تهران: تاریخ ایران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۶۳). *چهل سال تاریخ ایران (المآثر و الآثار)*. به کوشش ایرج افشار. ج ۱. ج ۲. تهران: اساطیر.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. (۱۳۶۷). *مرآة البلدان*. ج ۲. به کوشش عبدالحسین نوایی و میرهاشم محدث. تهران: دانشگاه تهران.
- اکبری، زینب. (۱۳۹۰). *معماری مدارس علوم دینی قاجار شهر تهران*. تهران: آرمان شهر.
- بلاغی، عبدالحججه. (۱۳۵۰). *تاریخ تهران*. [قم]: اداره آموزش و پرورش قم.
- پازوکی، ناصر و عبدالکریم شادمهر. (۱۳۸۴). *آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی، تهران.
- پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۳). *سبک‌شناسی معماری ایرانی*. تدوین غلامحسین معماریان. تهران: معمار.
- جمعی از محققین. (بی تا). *دانشنامه امام خمینی*. ج ۲. قم: بی نا.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۶۶). *دایرة المعارف تشیع*. ج ۳. تهران: موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل بیت.
- حبیبی، حسن. (۱۳۸۸). *مساجد دیرینه سال تهران*. تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- دو روششوار، کنت ژولین. (۱۳۷۸). *خاطرات سفر ایران*. ترجمه مهراں توکلی. تهران: نی.
- سعدوندیان، سیروس و منصوره اتحادیه. (۱۳۶۸). *آمار دارالخلافه تهران*. تهران: تاریخ ایران.
- شریف رازی، محمد. (۱۳۵۲). *گنجینه دانشمندان*. ج ۴. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- شهربیاف، جعفر. (۱۳۸۳). *طهران قدیم*. ج ۱. ج ۴. تهران: معین.
- شهیدی مازندرانی، حسین. (۱۳۸۳). *سرگذشت تهران*. ج ۱. تهران: راه مانا.
- کریمان، حسین. (۱۳۵۵). *تهران در گذشته و حال*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- گروه نویسندگان. (۱۳۷۲). *دانشنامه جهان اسلام*. ... ..
- گزارش ثبتی منار واقع در محله پامنار. (۱۳۸۴). *آرشیو میراث فرهنگی تهران*.
- عراقی، محمد بن جعفر. (۱۳۸۴). *دارالسلام در احوالات حضرت مهدی*. به کوشش جمعی از نویسندگان. ج ۱. قم: مسجد جمکران.
- عراقی، مهدی. (۱۳۷۰). *ناگفته‌ها: خاطرات شهید حاج مهدی عراقی*. به کوشش محمود مقدسی و دیگران. تهران.
- مالکی، احمد و احمد خورسندی آقایی. (۱۳۸۴). *قنات در ایران: مطالعه موردی قنات شهر تهران*. تهران: شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.

- موحّد، محمدعلی. (۱۳۷۸). *خواب آشفته نفت: دکتر مصدق و نهضت ملی ایران*. تهران: کارنامه.

- مهریار، محمد و دیگران. (۱۳۷۸). *اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار*. تهران: دانشگاه شهید بهشتی؛ سازمان میراث فرهنگی.

- نوربخش، مسعود. (۱۳۸۱). *تهران به روایت تاریخ*. ج ۴. تهران: علم.

- یحیی، ذکاء و محمدحسن سمسار. (۱۳۷۰). *تهران در تصویر*. ج ۲. تهران: سروش.

www.iranshahrpedia.ir

- مشار، خان بابا. (۱۳۴۱). *موفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تا کنون*. ج ۴. تهران: مؤلف.

- مشکوتی، نصرت‌الله. (۱۳۴۵). *فهرست بناها و اماکن باستانی ایران*. تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.

- مصطفوی، محمدتقی. (۱۳۶۱). *آثار تاریخی طهران*. ج ۱. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: انجمن آثار و مفاخر ملی.

- مکی، حسین. (۱۳۶۶). *وقایع سی ام تیر ۱۳۳۱*. تهران.